

Az erdő konceptualizációja a magyar népdalokban*

D) AZ ERDŐ SZERELMI AKTUS RÉSZTVEVŐJE/HELYSZÍNE.
– Az előző témakörhöz kapcsolódik, ám helyszínként itt nem egyértelműen választható le az erdő a szerelmi aktust jelölő lóhajtás, disznótúrás, favágás jelenségéről. Kizárólag ebben a kontextusban jelenik meg attribútumként az erdő zajos minősítése.

*Micsoda erdő ez? Be nagy zaj van benne!
Talám az én rózsám lovat hajt belőle;
Talám az én rózsám lovat hajt belőle?*

---

* L. MNy. 2011: 318–25.

*Hadd hajtsa, hadd hajtsa, majd megfizet érte,
Mert a piros hajnal tilalomban érte,
Mert a piros hajnal tilalomban érte!*

*Tilalom, tilalom a fekete halom.
Nekem es tilalom a kedves galambom:
Nem akkor ölelem, amikor akarom.*

*Nem volna tilalom, a kedves galambom:
Akkor ölelhetném, mikor én akarom;
Akkor ölelhetném, mikor én akarom.*

(Szerelmi dalok 229)

Népdaltípusok szempontjából egészen változatos szövegek rendezhetők itt egymás mellé: párosító (3), szerelmi dal (217, 229), pásztordal (13, 14), betyárdal (35), lakodalmi ének (29), táncdal (8). A szerelmi, pásztor- és betyárdalban a lóhajtás ak-tusa köré szerveződik a jelenet, a lakodalmi- és táncénekekben pedig a disznó túrá-sa, makkolása ábrázolja a szerelmi aktust. Az erdő termékeny, inspiráló környezet-ként, azaz helyszíneként jelenik meg, melynek nem mond ellent az, hogy a „játék” részeként akadályoztató szerepe is van. Ezekről merőben eltér a favágás jelenete (Szerelmi dalok 217), melyben az erdő az aktus passzív résztvevője, de egyben helyszíne is. Itt a favágás nehézségei a leányvárás nehézségeivel állnak párhuzam-ban. Megjegyzendő, hogy bizonyos mértékben már a makkal való jóllakatás is az erdő részvételére utal, tehát átmenetet képez a helyszín-résztvevő funkció között.

E) AZ ERDŐ A HALÁL HELYE / TEMETŐ. – Az erdő mint a gyilkos-ság/öngyilkosság helyszíne, és mint temető, a fogalom társadalmi szférán kívüli as-pektusára fókuszál. Főként keservesekben, bujdosókban, katonadalokban, szerelmes dalokban jelenik meg. A társadalmi-közösségi élettéren kívüli halál oka lehet szer-elmi bánatból fakadó öngyilkosság (vö. Az ERDŐ MENEDÉK tartománnyal), egy be-tyár elfogása, vagy a katona és bujdosó halála idegenben. Az előbbi két helyzetben a *kerek* és a *sűrű* attribútumok zártságot, áthatolhatatlanságot és kívülről való elér-tetlenséget jelölnek.

<i>Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok, A szegénylegénynek útát mutassatok! Mutassatok útát a szegény legénynek, Nem találja házát a szeretőjének.</i>	<i>Mikor megtalálta szeretője házát, Más karjában lelte szíve választottját. Csillagok, csillagok, boruljatok éjbe! Ott fekszik a legény erdő sűrűjébe.</i>
---	---

(Szerelmi dalok 156)

A *kerek* jelző A SZERELMI TALÁLKOZÁS HELYSZÍNE (C) t a r t o m á n y b a n is gyakori attribútumként szerepelt. Mégis itt jegyezzük meg, hogy jelentése igen ösz-zetett: eredetileg főnévként és melléknévként is használták, az előbbit az 'erdő' jelen-tésben, olyan alapon, hogy „ami a szemléltőt minden oldalról körülveszi, az gyakran az

egész látóhatárt betölti, esetleg – mint az erdei fák – le is szűkíti, és ezzel a nagyság, kiterjedtség látszatát kelti” (TESz.). Tehát nagy kiterjedést és zártságot egyaránt jelent, valamint az erdő konceptualizációjához hagyományosan szoros kapcsolat fűzi.

A bujdosók és keservesek *hol leszen halálom?* kérdése a bizonytalan, szomorú jövőkép megnyilvánulása, melyben a vízió részei a temetés helyett elenyésztés, a szertartásos rokon-siratók helyett erdei vadak, égi madarak mint siratók. Egyéb attribútumok a természet tág perspektívájához köthető elemei: *mező, tenger, szellő, idegen föld, pusztaság*. A halál tehát ezekben a szövegekben egyet jelent a világ valamely megnevezetlen helyén való eltűnéssel. Mivel a halál kérdése a bizonytalan jövőre irányul, így idővonatkozása is van (vö. alább AZ ERDŐ KITÁGÍTOTT TÉR tartománnyal).

*Istenem, istenem, hol leszen halálom:
Erdőn-e, vaj mezőn, vaj pedig tengeren?
Ha erdőn veszek el, ki temet el engem?
Ha tengeren veszek, ki sirat meg engem?*

*Sirass, édesanyám, míg előtted járok,
Mert aztán sirathatsz, ha tőled elválok.
Lesznek siratóim az égi madarak,
Eltemetnek engem az erdei vadak.*

(Keservesek 23)

F) AZ ERDŐ LEKÜZDHETELLEN ENTITÁS, AKADÁLY. – Az *erdő* a népdalok egy csoportjában – elsősorban szerelmi kontextusban – valamiféle leküzdhetetlen, akadályozó térbeli entitásként jelenik meg. Az *erdő* leküzdése a kedveshez való közelkerülés, az udvarlási siker metaforikus kifejeződése. Jellemző attribútumai a *magas* és a *sötét* mint az átláthatatlanság, a *sűrű* mint az áthatolhatatlanság, és a *kerek* mint a zártság, nagy kiterjedés (vö. E) jelzői. A képlet azonban nem egyszerű: a szerelmes lehet az erdőn túl és az erdőben is, sőt az erdő lehet először akadályozó, majd támogató-egyesítő szerepű is (utóbbi az erdő szerelmi találkozási helyszín szerepével rokonítható). Érdekes jelenség a szerelmi dalokból kölcsönzött, eredetileg szexuális vonatkozású favágás-motívumnak az átvétele a bujdosókba, ahol már honvágyat fejez ki.

*Kisdobozi kerek erdő, de magos!
Közepibe barna kislány, aranyos.
Hogyha én az erdőnek a szélső fája lehetnék,
A babámnak vállaira borulnék.*

(Szerelmi dalok 41)

*Erdő, erdő sűrű erdő,
Jaj, de nehéz bejárni!
De nehéz a kislány szívét
Szerelemre kicsalni!*

*Rejtve annak a szerelme,
Mint az erdő virága,
A szerelmes legény szíve
Óhajtozhat utána.*

(Szerelmi dalok 104)

G) AZ ERDŐ ISMERETLEN. – A katonadalok egy csoportjában, a sorozódalokban formulaként jelenik meg az erdőn át vezető út javítása. Az *erdő* itt magát az utat körülvevő környezet, jellemzője a körülhatárolatlanság: az út csak befelé vezet, az erdőn túl azonban nem látni. Az ismeretlen folytatásnak tér-idő vonatkozása is lehet. Ennek alapján az ismeretlenség mint szemantikai jegy dominál, mely az akadályként való konceptualizációval rokonítható leginkább.

*Seprik az erdei utat,
Viszik a magyar fiúkat.
Viszik, viszik szegényeket,
Szegény magyar legényeket.*

*El-elviszik napkeletre,
De nem az engedelemre;
Majd elviszik napnyugatra,
De nem a nyugadalomra.*

(Katonadalok 54)

H) AZ ERDŐ TERMÉSZET. – E csoportban az *erdő* (a mező mellett) a természeti folyamatok megjelenítőjeként profilálódik. Az újjáéledés részeként a zöldülés, levelek hajtása, az elmúlásként a levélhullatás folyamatai jelennek meg.

*A tavaszi szép időnek,
Lám, hogy mindenenk örülnek:
Erdők, mezők megzöldülnek,
A madarak zengedeznek.*

(Szerelmi dalok 29/1)

Másutt a világtól elzárt, börtönben sínylődő rab számára jelenti a leveles ág a tavasz bizonyítékát, a nyárárt pedig a búzafej.

I) AZ ERDŐ ELEMKBŐL FELÉPÜLŐ EGYSÉG. – Az *erdő* leghozzáférhetőbb, definitív jellegéhez kapcsolódik az ággal, falevéllal való rész-egész viszonya. Ez a viszony természetessége, alapvető, konvencionális tapasztalata révén szolgál párhuzamként bizonyos szituációk szemléltetésére, megerősítésére. Népdalainkban sokszor előfordul, hogy egyes természeti folyamatok, törvényszerűségek valamely prozódia, ígélet, jövendölés alátámasztásaként (törvényként) ábrázolódnak.⁶ Nem ritka az, hogy több párhuzamos szerkezet (pl. erdő–zöld ág, mező–virág) halmozása révén kerül egy viszony (rész-egész viszony → összetartozás) előtérbe, s teszi értelmezhetővé a fogalmi részt:

---

⁶ Egy példa az említettek bemutatására:

*Meg kell a búzának érni,
Mert a nap hőisége éri;
Meg kell arcomnak hervadni,
Mert azt a búbárat éri.*

(Szerelmi dalok 291/1)

*Erdő nincsen zöld ág nélkül;
Mező sincsen virág nélkül.
Az én szívem sincs bú nélkül,
Mert távol van kedvesétül.
Az én kedves rózsabimbóm, galambom.*

(Szerelmi dalok 17/2)

Az érdekessége ennek a viszonynak az, hogy a szív-bú tulajdonképpen nem illeszkedik a sorba, hiszen fogalmakról és azok viszonyáról van szó. A szív a szubjektum érzelmi állapotát jelenti, a bánat pedig önálló entitásként metaforizálódik, így kapcsolódhat valamelyest a korábbi képekhez.

A túlzás eszköze is lehet az erdő-falevél viszony: az erdőn a falevél, mezőn a fűszál, égen a csillagok sokasága nem mérhető a bánat nagyságához.

*Tisza-víz, Duna-víz, ha mind tinta vóna,
Erdőn a falevél, mind pappiros vóna,
Mezőbe a fűszál, ha mind penna vóna,
Az égen a csillag íródiák vóna:
Mégis én panaszim le nem írható.*

(Rabénekek 29/1)

J) AZ ERDŐ-MEZŐ A VILÁG/ÉLET (térbeli kiterjesztés). – E dalcsoport fontos jellemzője, hogy az erdő itt nem önállóan, hanem az erdő-mező állandó fogalmi kapcsolatban, a világ szinekdoché típusú leképezéseként jelenik meg. Az idetartozó szövegekben az állandó mozgást kifejező *jár* ige a térbeli kiterjesztés mellett egy idő dimenziójában való kitérítést is érzékeltet, mely a helyhez, illetve az időhöz kötöttség hiányát jelzi. A végletekig tágitott perspektíva a hontalanság és a reménytelenség (állandósult, örök állapot) metaforikus leképezése.

*Szögénylegény vagyok én,
Erdőn-mezőn járok én;
Krajcárom sincsen,
Elszakadt az ingem.*

*Istenem, mi lelt engemet?
Járok, s nem lelem helyemet,
Erdőt, mezőt összejártam,
Egy igazra sem találtam.*

*Van egy lyukas nadrágom,
Folt is rajt' huszonhárom.
Ég alatt hálok;
Jobb időket várok.*

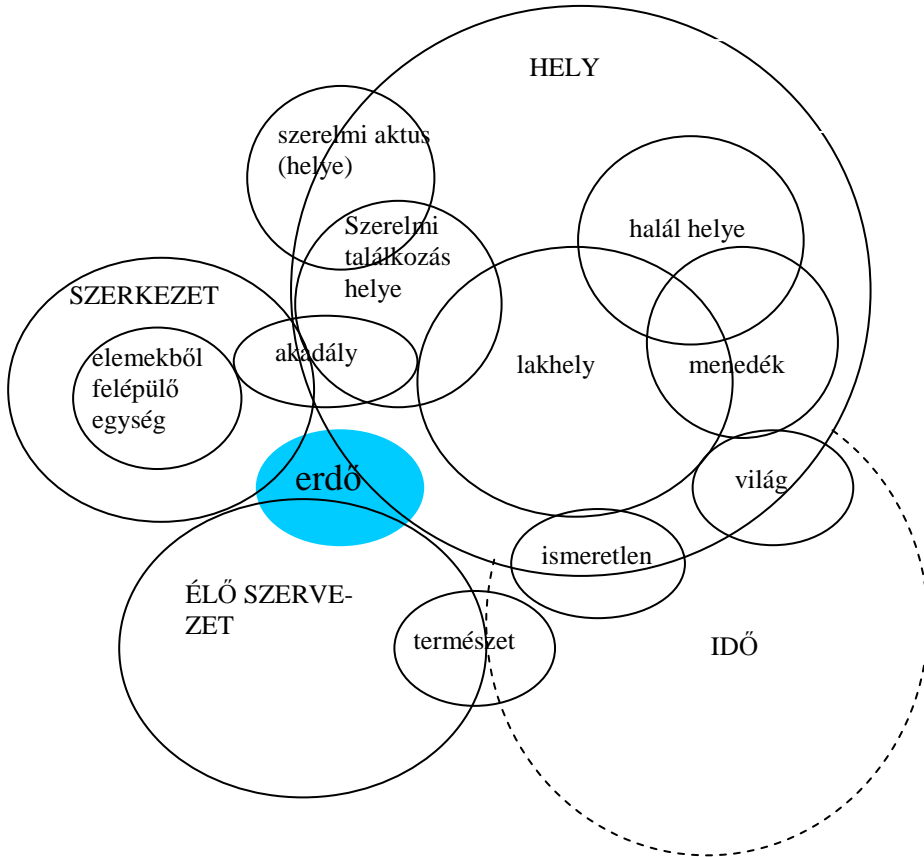
*Egy hamissal találkoztam,
Azzal összebarátkoztam.
Addig-addig barátkoztam,
Míg fejemre bút hajtottam.*

(Bujdosók 9)

(Keservesek 17/1–2)

4. A fent meghatározott tíz fogalmi tartomány alapján, ezek hangsúlyozottságának és egymás közötti összefüggésrendszerének figyelembevételével az erdő fogalom szemantikai szerkezetének rekonstrukciója a következőképpen ábrázolható:

JELENTÉSHÁLÓZAT

A halmazok határai csupán jelölő értékűek, valójában nem éles határokként kell elképzelnünk őket. Láthattuk, hogy ezek a tartományok korántsem homogének: további, specializáltabb tartalom szerint csoportosulnak hol sűrűbben, hol ritkábban egymás viszonylatában. A halmazok méretével csak nagyságrendileg próbáltam érzékeltetni egyes témák gyakoriságát, ezáltal az erdő ilyen típusú profilálódásának konvencionalizáltságát.

A legtöbb népdalban az erdő a térből kiszabott HELYként jelenik meg, de előfordul az ÉLŐ SZERVEZETként és SZERKEZETként való profilálódása is. Egyes halmazok metszik egymást, mások hatóköre a tér dimenziójából az idő dimenziójára is kihat. A legtöbb tartomány az erdő helyként való konceptualizálásával áll összefüggésben, ezen belül pedig leggyakrabban LAKHELYként jelenik meg. Ez állandó, de legalábbis hosszabb tartózkodást feltételez. Szerelmi kontextusban, mikor a SZE-

RELMI TALÁLKOZÁS HELYSZÍNE, ez az alkalmi tartózkodás egy termékeny, támogató környezetben folytatott közös életté is meghosszabbodhat – ezt jelzi a két halmaz közös metszete. Ahol azonban az *erdő* a SZERELMI AKTUS HELYSZÍNE, ott az időtartam mindig behatárolt, meglehetősen rövid. A szerelmi aktus erdőhöz való kötöttsége néhol már-már formulaként jelenik meg, így az *erdő* helyként, környezetként való funkcionálása háttérbe szorulhat. A HELY nagyobb tartományából kilógó halmazrész ezekre a népdalokra utal. Az *erdő* mint AKADÁLY leggyakrabban szerelmi kontextusban, a vágyott szerelmi beteljesülés gátjaként jelenik meg. Érthető módon előtérbe kerülnek térbeli elhelyezkedése (*messze* van), fizikai tulajdonságai (*magas, kerek*-zárt), gyakran szerkezeti vonásai (a fák *sűrű* elhelyezkedése) is.

A társadalmon kívüli csoportok, számkivetettek számára (betyárok, bujdosók) a LAKHELLYEL egyidejűleg a HALÁL HELYSZÍNE is lehet az *erdő* (ezért a két halmaznak közös metszete is van). Más esetekben a szerelmi bánatból való MENEKVÉS végződhet öngyilkosságban. A lakhely fokozati különbségeiből (átmeneti szállás → rövidebb ideig tartó szállás → állandósult lakhely) adódik annak menedék-jellege. Viszont érdekes az, hogy míg a lakhelyhez fűződő tapasztalatlankban elsődleges a védelem s a biztonság (körülkerített, zárható, időjárás viszontagságai ellen védő, meleg, komfortos), addig az *erdő* MENEDÉK-szerepe éppen az átmeneti szállás kontextusában kerül előtérbe. Vagyis minél inkább lakhely, annál kevésbé menedék (mint pl. a betyárdalok esetében), s minél inkább menedékként konceptualizálódik, annál kevésbé lakhely (egyes bujdosókban).

Az említett tartományoktól némiképp elkülönül az erdő mint ISMERETLEN és mint VILÁG konceptualizációja. A katonadalok speciális esetében már formula az a jelenet, melyben a katona az erdőn keresztül vezető úton indul a háborúba. Ebben a kontextusban kiemelt vonás az *erdő* ismeretlensége, s ennek időbeli (jövőre, esetenként múltira vonatkozó) vetülete is van. Végül az *erdő* mint HELY sajátos megjelenése az erdő-mező fogalmi kapcsolatnak az egész világra vonatkozó térbeli kiterjesztése. Ezek a fogalmi konstrukciók szüntelen mozgást, ezáltal egyidejűleg behatárolatlan időbeliséget fejeznek ki. Itt az *erdő* sosem lakhely vagy menedék tehát, nem is konkrét hely, hanem maga a TÉR, amiben élünk.

Ahol a hely mint profil meghatározó, ott a következő megállapítást tehetjük: a társadalom szűkebb (falu) és tágabb (mezőgazdasági területek) életterén az erdő kívül esik, tehát területe nem esik az ott uralkodó szokások, törvények, erkölcsi korlátozások hatálya alá. Ilyen értelemben az ember szempontjából k o n t r o l l á l a t l a n terület: szabad ott tartózkodni a számkivetettnek, szabad a bűnözés, a tiltott szerelem megélése, de a fájdalom szabadjára engedése és a morálisan szintén kifogásolható öngyilkosság is megengedett. Továbbá fontos megállapítás lehet az, hogy a MENEDÉK, az AKADÁLY és a HALÁL HELYE fogalmi tartományokban a vizsgált attribútumok alapján – többek között a *kerek, sötét* jelzők által – az erdő valóban őserdőként, az erdők kultiválatlan formájaként reprezentálódik.

Az erdő szerkezeti jellemzőkkel rendelkező entitásként is megjelenik bizonyos propozíciókban, mint mindenki számára hozzáférhető tapasztalat. Igaz, más népdalokban is említésre kerül az *erdő* széle, közepe, horizontális formája (*kerek*), vertikális kiterjedése, azonban ezek a jellemzők inkább egységként referálnak rá. Az ág-

levél említése azonban ennek az egységnek részekre való felbontását jelenti: az *erdő* egység is, elemekből felépülő struktúra is.

Az utolsó profil, mely szintén valamelyest külön típusú konceptualizáció, az erdő természeti vonatkozásával áll kapcsolatban. Először is az élet jelenlétéről rendszeres időközönként hírt ad (kizöldül, virágzik), másodsor pedig ez a ciklikusság magának az *i d ő m ú l á s á n a k* jelölője is. Az *erdő* élő szervezet, melynek egésze egyszerre kel életre és alszik el (hal meg) minden évben. Minden része törvényszerűségek szerint működik, változik.

5. A jelen tanulmány célja egyetlen fogalmi entitás, az *erdő* jelentésszerkezetének feltérképezése volt az alkalmilag előtérbe kerülő szemantikai jegyek (profilok) és konceptualizációs tartományok vizsgálata alapján. Ez a megközelítés egy sajátos szervező elv alapján történt, melyhez egyéb szempontú kognitív vizsgálatok adalékul szolgálhatnak (így például a prominencia, feltűnőség vizsgálata). Az attribútumok szemléltetése folyamán jeleztem azokat az eseteket, amikor formulává állandósult szó szerkezet jött létre, illetve azt is, ha egy-egy konceptualizációs alternatívához tendenciózan kapcsolódott valamely jelző. A fogalom jelzőinek köre valóban behatárolt: a leggyakoribbak a *zöld, kerek, sűrű, magas, nagy*, esetenként a *szép, zajos, vad*. (Érdemes megemlíteni, hogy az általában igen elterjedt „mély” konceptusra explicit nyelvi adatot nem találtam.) Látható, hogy a térbeli formálódás jelölése a domináns. Az erdő szövegbeli megjelenésének, kontextusszervező szerepének vizsgálata azonban itt nem ér véget. Továbblepést jelenthet például az alak-háttér típusú, feltűnőség szempontjából megközelítő vizsgálat, melyben mind az attribútumokkal kapcsolatos, mind pedig a konceptualizáció terén bemutatott eredmények felhasználhatók lennének. A fent vázolt módszer lehetőséget nyújt számos egyéb fogalom feltérképezésére is, melyek mind teljesebben feltárják népdalaink sajátos, átfogó fogalmi világát.

Kulcsszók: kognitív nyelvészet, természeti kezdőkép, konceptualizáció, profilálódás, fogalmi tartomány.

A hivatkozott irodalom

- BÁBA BARBARA 2009. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. In: HOFFMAN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 4. Debrecen, 73–9.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008a. Az apa/atyá fogalmának képe a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr 132: 63–73.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008b. A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Tinta Kiadó, Bp.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2008. Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben. Magyar Nyelvőr 132: 302–25.

- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2010. A folklór szövegek kognitív megközelítésű vizsgálatának tanulságai. In: ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA – KALÓ ZSUZSA – KLEIN LAURA – PARAPATICS ANDREA szerk., Félúton 5. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Bp., 5–14.
- BERNÁTH BÉLA 1986. A szerelem titkos nyelvén. Gondolat, Bp.
- BERNÁTH BÉLA 1987. A szerelem képes nyelvről. A fakivágásról és a szerelemfákról. In: HOPPÁL MIHÁLY – SZEPES ERIKA szerk., Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 40–63.
- CSÖRE PÁL 1980. A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási lexikológia. In: MDial. 375–96.
- JANKOVICS MARCELL 1991. A fa mitológiája. Csokonai Kiadó, Bp.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2009. Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes”. Magyar Nyelv 105: 271–80.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Mouton de Gruyter, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. Cognitive Grammar. A Basic Introduction. Oxford University Press, Oxford.
- ORTUTAY GYULA 1975. A magyar népdal. In: ORTUTAY–KATONA szerk. 1975: 7–69.
- ORTUTAY GYULA–KATONA IMRE szerk. 1975. Magyar népdalok 1–2. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- SZILÁGYIN. SÁNDOR 1996. Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Europica Varietas, Nyitra.

The conceptualisation of *forest* in Hungarian folk songs

This paper, set in the framework of cognitive linguistics, explores the semantic structure of *forest*, a conceptual entity characteristic of typical introductory metaphors of Hungarian folk songs. The main purpose of the investigation is to survey incidentally foregrounded semantic features (profiles) and conceptualisation domains, as well as their interaction, with special reference to incidental and conventional attributes. Associative domains related to the notion of ‘forest’ include domicile, lodgings; shelter; scene of lovers’ rendezvous; scene of sexual act; place of death, cemetery; insurmountable obstacle; unexplored area; a piece of nature; a unity of distinct elements; open country as a metaphor of life/the world (by spatial extension). In adjectival attributes of the notion, the marking of spatial formation dominates, in connection with the heterogeneous notion of ‘forest’ in folk conceptualisation. The method sketched here raises the necessity of other types of investigation, including operational ones, and makes it possible for us to come close to a fuller understanding of the special conceptual world of Hungarian folk songs.

Keywords: cognitive linguistics, introductory metaphor (in folk songs), conceptualisation, profiling, conceptual domain.

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT